

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ปัญหาและความสำคัญ

ป่าชุมชน (Community forest) หมายถึง ป่าธรรมชาติหรือป่าปลูกที่มีการจัดการโดยชุมชน มีการตั้งกฎระเบียบควบคุม ป้องกันดูแลและแบ่งสรรผลประโยชน์จากป่าร่วมกัน เพื่อให้เกิดความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาติและความสุขของคนในชุมชน เสน่ห์และยศ (2536) อธิบายว่า ป่าชุมชนเป็นขบวนการทางสังคมหรือการรวมตัวกันขององค์กรประชาชนในระดับชุมชนหรือบนเครือข่ายภายในระบบนิเวศแห่งหนึ่ง เพื่อการใช้ประโยชน์และจัดการทรัพยากร ดิน น้ำ และป่า ซึ่งถือว่าเป็นทรัพยากรส่วนรวมของท้องถิ่นอย่างยั่งยืนและเป็นธรรมบนพื้นฐานของระบบคิด ภูมิปัญญา อุดมการณ์และสิทธิชุมชน โดยเน้นหลักการทางศีลธรรมและความมั่นคงในการยังชีพของชุมชนเป็นสำคัญ

ป่าชุมชนมีความหลากหลายและผันแปรไปตามพื้นที่ต่างๆ ซึ่งขึ้นอยู่กับลักษณะของปัจจัยที่นำมาใช้พิจารณา ได้แก่ ชนิดป่า ชนิดป่า ชนเผ่า ลักษณะการใช้ประโยชน์ เป็นต้น ป่าชุมชนบางแห่งเป็นป่าเต็งรังและป่าเบญจพรรณ (สุภาพร, 2551; แสงคำ, 2552) บริเวณอื่นๆ เป็นป่าดิบเขา ป่าสน ป่าดิบแล้ง ป่าดิบชื้น ป่าชายหาดและป่าพรุ ผลผลิตจากป่าหรือของป่าที่ชุมชนได้รับจึงแตกต่างกันไปตามชนิดของป่าไม้ (อำไพ, 2549) ป่าชุมชนมีความแตกต่างกันไปตามชนเผ่าต่างๆ ที่อาศัยอยู่ เช่น คนไทยพื้นเมือง กะเหรี่ยง ม้ง มูเซอ ลีซอ อาข่า เป็นต้น (อังคณา, 2542; จักรพันธุ์, 2545; รานี, 2547) เมื่อพิจารณาจากการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนอาจแบ่งออกเป็น ป่าอนุรักษ์หรือป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย ป่าช้า วนเกษตร ฯลฯ นอกจากนี้ป่าชุมชนยังแบ่งออกเป็นป่าชุมชนดั้งเดิมและป่าชุมชนใหม่ ดังนั้นป่าชุมชนจึงมีความผันแปรแตกต่างกันในด้านต่างๆ ตามสภาพความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้ ชนิดพันธุ์ไม้และทรัพยากรอื่นๆ รูปแบบการใช้ประโยชน์ คุณค่าทางเศรษฐกิจและสังคม บทบาททางนิเวศวิทยาที่มีต่อสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

การจัดการป่าชุมชนให้เกิดความยั่งยืนนั้นควรประกอบด้วย 3 ส่วน คือ (1) การจัดตั้งองค์กรและกฎระเบียบของชุมชนในการป้องกันดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากป่า (2) การจัดการระบบนิเวศป่าชุมชน ได้แก่ องค์ความรู้เกี่ยวกับพืชพรรณไม้ สัตว์ป่า ลักษณะดิน น้ำ และทรัพยากรอื่นๆ โดยการอนุรักษ์ไว้และนำมาใช้ประโยชน์ในปริมาณที่เหมาะสม (3) ความร่วมมือกับองค์กร

ของรัฐ โดยเฉพาะกรมป่าไม้ กรมอุทยานสัตว์ป่าและพันธุ์พืชและกรมที่ดิน ที่ผ่านมามีการศึกษาวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์กันมาก เช่น วิถีชีวิตชุมชน ภูมิปัญญาชาวบ้าน ประเพณีและความเชื่อ การจัดตั้งองค์กร การมีส่วนร่วม ปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคม การศึกษา การใช้ประโยชน์จากป่า การฝึกอบรมและติดต่อกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ เป็นต้น สำหรับข้อมูลทางวิทยาศาสตร์เกี่ยวกับนิเวศวิทยาป่าไม้ก็มีการศึกษากันบ้างในป่าชุมชนบางพื้นที่ ได้แก่ ความหลากหลายของชนิดพันธุ์ไม้ สัตว์ป่าและเห็ดป่าที่รับประทานได้ เป็นต้น แต่มักจะเป็นการศึกษาเชิงอธิบาย โดยไม่มีลักษณะเป็นเชิงปริมาณ

การศึกษาเกี่ยวกับนิเวศวิทยาของป่าชุมชนเป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้เราได้ข้อมูลเกี่ยวกับความหลากหลายของชนิดป่าและสังคมพืช (Forest types) โครงสร้างของสังคมพืช (Forest structure) ชนิดพันธุ์และจำนวนชนิดพันธุ์ไม้ที่ขึ้นเป็นองค์ประกอบในป่าแต่ละชนิด (Species composition and richness) ความหลากหลายของพรรณไม้และสัตว์ป่า (Plant and wildlife diversity) ลักษณะเชิงปริมาณและคุณภาพของพันธุ์ไม้แต่ละชนิด (Quantitative and qualitative characteristic) สถานภาพการขึ้นอยู่ของพันธุ์ไม้ (Plant status) สภาพความอุดมสมบูรณ์หรือเสื่อมโทรมของป่าไม้ (Forest condition) ลักษณะดิน ความชื้น ปริมาณการใช้ประโยชน์จากป่า เป็นต้น ถ้ามีการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนมากจะทำให้สภาพป่าเสื่อมโทรม

ป่าชุมชนมีประโยชน์ต่อชุมชนในท้องถิ่น ทั้งทางตรงและทางอ้อม ประโยชน์ทางตรง (Direct benefits) แบ่งออกเป็น 2 อย่าง คือ (1) ผลผลิตจากป่าที่เป็นเนื้อไม้ (Timber/wood products) ได้แก่ ไม้ท่อนขนาดใหญ่และขนาดกลางที่นำไปแปรรูปสำหรับก่อสร้างบ้านเรือน ทำเฟอร์นิเจอร์ เป็นต้น รวมทั้งท่อนไม้ขนาดเล็กและลำไผ่ ที่นำมาทำเสาเข็มและเสารั้ว เป็นต้น (2) ผลผลิตที่ไม่ใช่เนื้อไม้ (Non-timber/wood product) ได้แก่ ของป่าชนิดต่างๆ ที่ได้จากพืช ซึ่งนำมาใช้ประโยชน์เป็นยาสมุนไพร พืชอาหาร ยางไม้ น้ำมัน เป็นต้น ของป่าที่ได้จากสัตว์ป่า เช่น เก้งและหมูป่า ตลอดจนพวกแมลงต่างๆ เช่น ผึ้ง จิ้งหรีด มด เป็นต้น ของป่าที่ได้จากเชื้อรา ได้แก่ เห็ดป่าต่างๆ ซึ่งมีความหลากหลายแตกต่างกันตามชนิดป่า สำหรับประโยชน์ทางอ้อม (Indirect benefits) ได้แก่ อิทธิพลที่มีต่อการเกิดฝนตก เป็นป่าต้นน้ำลำธาร ที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่าและจุลินทรีย์ ช่วยป้องกันการชะล้างหน้าดิน แหล่งท่องเที่ยวและพักผ่อนหย่อนใจ แหล่งสะสมคาร์บอนและช่วยลดสภาวะโลกร้อน ปรับสภาพภูมิอากาศ ป้องกันลมพายุ เป็นต้น

ป่าชุมชนบ้านหนองเต่าเป็นป่าชุมชนดั้งเดิมที่ชาวบ้านได้มีการดูแลรักษาเป็นระยะเวลานาน ครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 8,000 ไร่ โดยแบ่งออกเป็นพื้นที่ทำไร่ ทำสวน ทำนาและพื้นที่อยู่อาศัย ประมาณ 1,500 ไร่ พื้นที่ป่าอนุรักษ์ (ป่าต้นน้ำ) ประมาณ 4,000 ไร่ พื้นที่ป่าใช้สอย ประมาณ 1,500 ไร่ และพื้นที่ป่าความเชื่อ (ป่าช้า ป่าสะดือ) ประมาณ 1,000 ไร่ ชาวบ้านทั้งหมด

ประกอบอาชีพการเกษตรเป็นหลัก (มณเฑียร, 2544) เมื่อเวลาผ่านไปหลายปีชุมชนได้มีการปรับปรุงวิธีการจัดการป่าชุมชนให้สอดคล้องกับสถานการณ์ปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม ลักษณะเศรษฐกิจสังคมของชุมชนที่เปลี่ยนไป รวมทั้งวิถีชีวิตที่ปรับเปลี่ยนของคนรุ่นใหม่ที่ได้รับการศึกษามากขึ้น ทำให้มีการประกอบอาชีพที่แตกต่างไปจากเดิม แรงกดดันจากภาวะเศรษฐกิจและสังคมภายนอกส่งผลต่อวิถีชีวิตของชาวบ้าน ซึ่งรวมทั้งการเกษตรกรรมและการใช้ประโยชน์จากป่า

ดังนั้นปัญหาสำคัญเกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชนในปัจจุบันที่เป็นประเด็นสำหรับการวิจัยนี้จึงแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ

- (1) ในอดีตที่ผ่านมายังไม่มีข้อมูลเชิงปริมาณและคุณภาพเกี่ยวกับพันธุ์ไม้ชนิดต่างๆ ในป่าชุมชนอนุรักษ์และใช้สอย เช่น ชนิดพันธุ์และจำนวนประชากรของพันธุ์ไม้แต่ละชนิดที่บ่งบอกถึงสถานภาพทางนิเวศวิทยา คือ เป็นพันธุ์ไม้ที่พบได้ทั่วไป พบปานกลางและหายาก ผลจากการวิจัยจะนำไปสู่แนวทางการอนุรักษ์และจัดการ
- (2) ปัจจุบันภาวะโลกร้อนกำลังเป็นปัญหาสำคัญ ซึ่งป่าชุมชนมีบทบาทสำคัญต่อการลดปัญหาดังกล่าว โดยมีบทบาทต่อปริมาณการดูดก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์จากบรรยากาศและกักเก็บคาร์บอนไว้ในระบบนิเวศ รวมทั้งเป็นแนวทางการจัดการป่าชุมชนให้สอดคล้องกับเวทีการเจรจาเรื่องการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศของโลกที่เกี่ยวข้องกับการลดการปล่อยก๊าซเรือนกระจกจากการทำลายป่าและความเสื่อมโทรมของป่าในประเทศที่กำลังพัฒนา (Reducing Emissions from Deforestation and Degradation in Developing Countries, REDD) ซึ่งเกี่ยวข้องกับนโยบายของรัฐ
- (3) การใช้ประโยชน์จากป่าและแนวความคิดของชาวบ้านในชุมชนเกี่ยวกับป่าชุมชนที่เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากมีการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน

ผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษาแนวทางการปรับปรุงการจัดการป่าชุมชน โดยใช้ฐานข้อมูลแบบบูรณาการระหว่างข้อมูลทางด้านนิเวศวิทยาป่าไม้ เศรษฐกิจและสังคม เพื่อให้เกิดความยั่งยืนของทรัพยากรชีวภาพในป่าชุมชนต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- (1) เพื่อประเมินสภาพปัจจุบันเกี่ยวกับความหลากหลายของชนิดพันธุ์ไม้เชิงปริมาณ และคุณภาพในป่าชุมชนที่เป็นป่าอนุรักษ์และป่าใช้สอยของบ้านหนองเต่า ตำบลแม่วิน อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่
- (2) เพื่อประเมินอิทธิพลของระบบนิเวศป่าชุมชนที่เป็นป่าอนุรักษ์และป่าใช้สอยที่มีต่อการสะสมคาร์บอนในมวลชีวภาพของพืชและดิน
- (3) เพื่อศึกษาการใช้ประโยชน์จากป่าและแนวความคิดของชาวบ้านในชุมชนเกี่ยวกับป่าชุมชนสำหรับการปรับปรุงการจัดการป่าชุมชนต่อไป

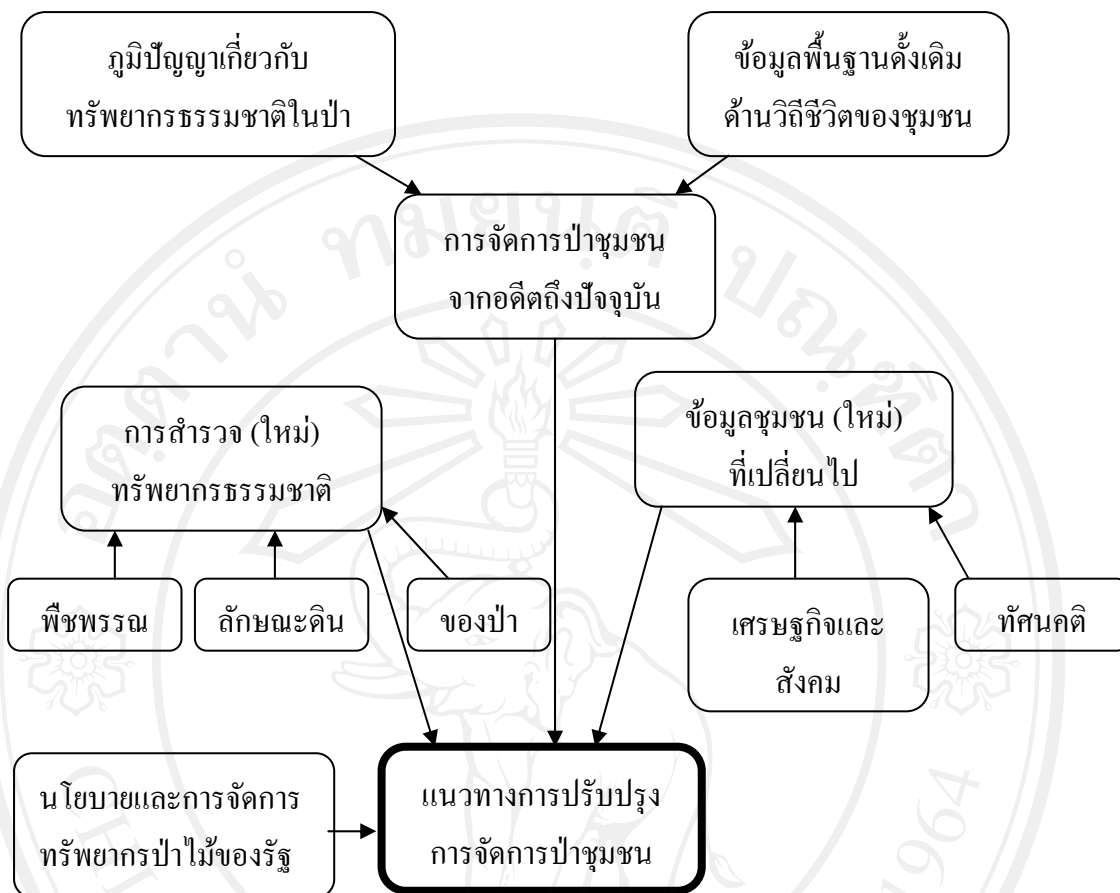
1.3 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- (1) ได้ข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชนบ้านหนองเต่าในอดีตและปัจจุบันเพื่อใช้เป็นแนวทางสำหรับการปรับปรุงการจัดการป่าชุมชน
- (2) ได้ฐานข้อมูลทรัพยากรธรรมชาติที่สำรวจใหม่ตามหลักวิทยาศาสตร์และฐานข้อมูลชุมชนทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เพื่อนำไปใช้ในการปรับปรุงป่าชุมชนให้เกิดความยั่งยืนยิ่งขึ้น

1.4 ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาเชิงบูรณาการ (Integrated approach) วิชาการทางวิทยาศาสตร์และสังคมศาสตร์ ประกอบด้วย 2 ส่วนใหญ่ๆ คือ (1) การรวบรวมข้อมูลการจัดการป่าชุมชนในอดีตและปัจจุบันจากเอกสาร การสอบถามและการเข้าไปมีส่วนร่วมสังเกตกิจกรรมต่างๆ และ (2) การสำรวจภาคสนาม ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ส่วนคือ (ก) ทรัพยากรธรรมชาติในป่าชุมชน ได้แก่ ทรัพยากรป่าไม้ ลักษณะดินและการใช้ประโยชน์ที่ดิน (ข) การสำรวจข้อมูลเศรษฐกิจและสังคมรวมทั้งทัศนคติ โดยสอบถามและสัมภาษณ์ และ (ค) การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรต่างๆในป่า

กรอบแนวคิดการวิจัยสามารถแสดงได้ ดังนี้

รูปที่ 1-1 กรอบแนวคิดในการวิจัย

1.4.1 การจัดการป่าชุมชนในอดีตและปัจจุบัน

ทำการรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร การสอบถามผู้นำชุมชนและผู้อาวุโสในหมู่บ้านเกี่ยวกับวิธีการจัดการป่าชุมชนในอดีต ได้แก่ ประวัติความเป็นมา รูปแบบการจัดการ องค์กรชุมชน กฎระเบียบ ความเชื่อ กิจกรรม การใช้ประโยชน์จากป่า ปัญหาการจัดการ การจัดทำแผนที่โฉนดชุมชน ความร่วมมือกับองค์กรภายนอก เป็นต้น

ประเด็นที่นำมาใช้ในการพิจารณาสามารถแยกออกเป็น 2 ประเด็น คือ

- (1) ภูมิปัญญาเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติในป่า
- (2) ข้อมูลพื้นฐานดั้งเดิมด้านวิถีชีวิตของชุมชน

1.4.2 แนวทางการปรับปรุงการจัดการป่าชุมชน

ประกอบด้วย 3 แนวทาง คือ

(1) ข้อมูลชุมชนใหม่ที่เปลี่ยนไป

(ก) เศรษฐกิจและสังคม

ทำการรวบรวมข้อมูล โดยการออกแบบสอบถามและจากข้อมูล จปฐ.

(ข) ทักษะคน

ทำการรวบรวมข้อมูล โดยการออกแบบสอบถาม

(2) การสำรวจทรัพยากรธรรมชาติใหม่

การสำรวจใช้วิธีศึกษาทางนิเวศวิทยาป่าไม้

(ก) พืชพรรณไม้และอิทธิพลทางนิเวศวิทยา

(ข) ลักษณะดินในป่าชุมชนใช้สอยและอนุรักษ์

(ค) ผลผลิตจากป่าที่ไม่ใช้เนื้อไม้ (ของป่า)

(3) นโยบายและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของรัฐ

ทำการรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ได้แก่ นโยบายการจัดการป่าไม้ของประเทศ แผนที่ใช้ประโยชน์ที่ดินป่าไม้ ขอบเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์และป่าสงวนแห่งชาติ แผนที่ขอบเขตพื้นที่ลุ่มน้ำและการใช้ประโยชน์ที่ดิน เป็นต้น สำหรับใช้เป็นเอกสารประกอบการวิเคราะห์แนวทางการปรับปรุงการจัดการป่าชุมชน

การมีส่วนร่วมของชุมชนในการวิจัยนี้ ประกอบด้วย

(1) การร่วมเก็บข้อมูลพันธุ์ไม้ในภาคสนาม รวมทั้งให้ความคิดและภูมิปัญญาเกี่ยวกับพันธุ์ไม้และการใช้ประโยชน์ด้านต่างๆ

(2) ร่วมเก็บตัวอย่างดินเพื่อนำไปวิเคราะห์ในห้องปฏิบัติการ

(3) ให้นำแนวความคิดและภูมิปัญญาเกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชนและแนวทางการจัดการ ตลอดจนการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน